

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОСКРЕСЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

В. О. Харламов, Г. В. Трофименко

Церква Воскресіння — одна з визначних пам'яток архітектурно-будівельної школи стародавнього Переяслава. Вона розміщувалася на території колишнього Околичного міста, на розі вулиць Леніна і Т. Шевченка (колишніх Воскресенської і Головноотрактової). До 1935 року на цьому місці розташовувалась дерев'яна Воскресенська церква. Після її розібрання, аж до 1953 р., тут залишався невисокий пагорб.

1953 р. у зв'язку з будівництвом літнього кінотеатру на цьому місці було розпочато земляні роботи з метою розрівняння будівельного майданчика. Археологічний нагляд за роботами здійснював директор історико-культурного заповідника міста Переяслава-Хмельницького М. І. Сікорський. Після зняття верхнього шару ґрунту на глибині ним були виявлені завали давнього будівельного матеріалу.

В липні 1953 р. Переяслав-Хмельницька експедиція АН СРСР і АН УРСР під керівництвом М. К. Каргера попередньо дослідила територію, а потім в липні—серпні провела архітектурно-археологічні дослідження, відкривши залишки давньої споруди.¹ Після завершення робіт пам'ятку засипали землею.

1985 р. в м. Києві проходив V Міжнародний з'їзд археологів-славистів, учасникам якого вирішили показати рештки давньої Воскресенської церкви. З цією метою було знято шар землі з усієї ділянки до рівня материка, через що знову відкрилися руїни давньої будови, і здійснено деякі консерваційні заходи.

Внаслідок перебування пам'ятки у відкритому стані виникла загроза її руйнації, через що 1989 р. було запроваджено комплекс рятівних заходів.

Влітку 1989 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Харламова виконала архітектурно-археологічні дослідження Воскресенської церкви з метою її відновлення (рис. 1).

Роботи розпочали з вирівнювання і зачистки ґрунту всередині та навколо будівлі на рівні зрізу фундаментів. Були розчищені стіни пам'ятки, розібрані завали гліни, залишені лише частини стін, що збереглися «in situ».

Дослідження 1989 р. в цілому підтвердили результати розкопок 1953 р. Розкопаний храм є шестистовпною тринефною спорудою, зі східної сторони завершений трьома півциркульними апсидами. Зорієнтовано будівлю повздовжньою віссю захід-схід з азимутом 77°. Її довжина по зовнішньому контуру стін (по центральному нефу) — 21,1 м, з шириною 14,2 м. Відповідно розміри стін по внутрішньому контуру — 18,5 і 11,7 м.

Кладка стін і стовпів Воскресенської церкви виявилася в значно гіршому стані, ніж у 1953 р. Очевидно, на пам'ятці негативно відбилось її довге перебування просто неба. Товщина стін храму від 1,2 до 1,3 м. На зовнішніх поверхнях знаходяться пласкі лопатки, відповідно розчленуванню внутрішнього простору споруди. На внутрішній поверхні стін лопаток не виявлено.

Стіни і стовпи викладені в системі рядової рівноверстової кладки «опус ізодос». В кладці стіни слідів вмуровування каміння не виявлено. Розміри гліни 31–32×21–23×5–6 см. Знайдено цеглини «половинного» формату — 15×24×5 см. Гліни червоно-рожевого кольору, добре випалена. З пастелистого боку багатьох цеглин відзначено наявність паралельних або хвилястих борозен-розчісів. Подібні знаки зустрічаються на більшості пам'яток давньої архітектури Переяслава.² Вони характерні в основному для переяславської архітектурно-будівельної школи і становлять її особливість. Дотепер такі знаки на гліні знайдено, окрім Переяслава, тільки в чотирьох місцях — у Володимирі-Волинському (Успенський собор, храм біля Василівської церкви, «Стара катедра»), в церкві Апостолів у Білгородці³ і трапезній Києво-Печерського монастиря.⁴

Три пари опорних стовпів поділяють внутрішній простір Воскресенської церкви на три нави. Центральна нава майже вдвічі ширша від бокових. Всі три пари стовпів мають різний перетин. Західна пара стовпів хрещата в плані, центральна — восьмигранна на квадратній основі, східна також хрещата, але з додатковими вузькими лопатками зі східного боку, відповідно лопаткам півкруглих торців абсид.

© В. О. ХАРЛАМОВ, Г. В. ТРОФИМЕНКО, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1992 р.

34–1756к

133

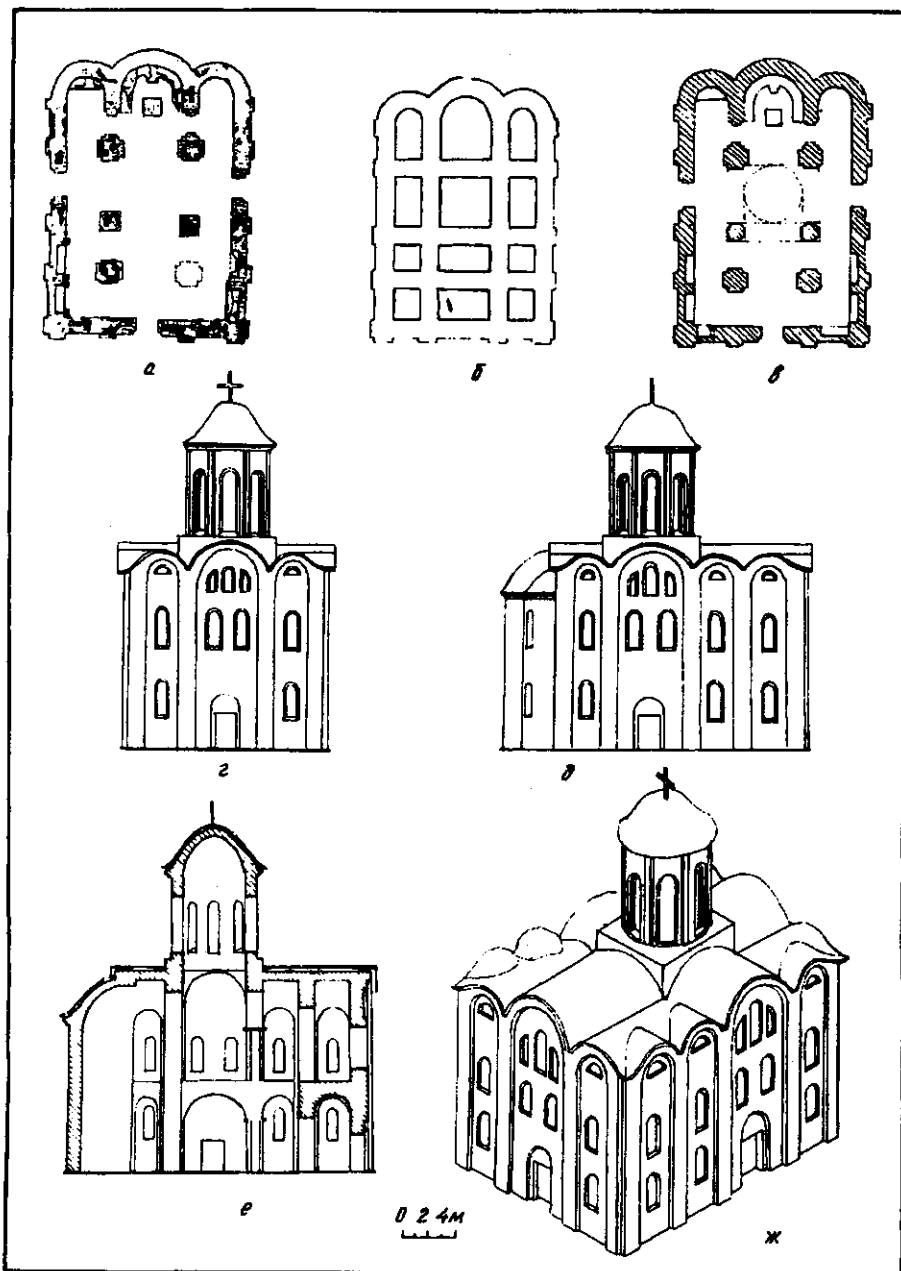

Рис. 1. Переяслав-Хмельницький. Воскресенська церква першої половини XII ст. : а) план за матеріалами розкопок М. К. Каргера; б) план фундаментів. Реконструкція авторів; в) план стін. Реконструкція М. К. Каргера; г) західний фасад. Реконструкція авторів; д) північний фасад. Реконструкція авторів; е) повздовжній розріз. Реконструкція авторів; ж) загальний вигляд пам'ятки. Реконструкція авторів.

Вхід в храм здійснювався через три порталні отвори шириною близько 1,6 м, розміщені в середньому пряслі західної стіни в третій із заходу пряслах північної і південної стін.

Воскресенська церква мала хори, про що свідчить наявність сходів, розміщених в товщі північної частини західної стіни.

В західній частині церкви у внутрішніх площинах стін влаштовано п'ять аркасолей — по дві в північній і південній стінах і одна аркасоля в південній частині західної стіни.

Оскільки архітектурно-археологічні роботи проводилися з метою реставрації Воскресенської церкви, велику увагу звернено на стан фундаментів та їхню структуру. Для цього закладені шурфи шириною до 1 м, по всьому периметру повздовжніх і поперечних фундаментів з обох

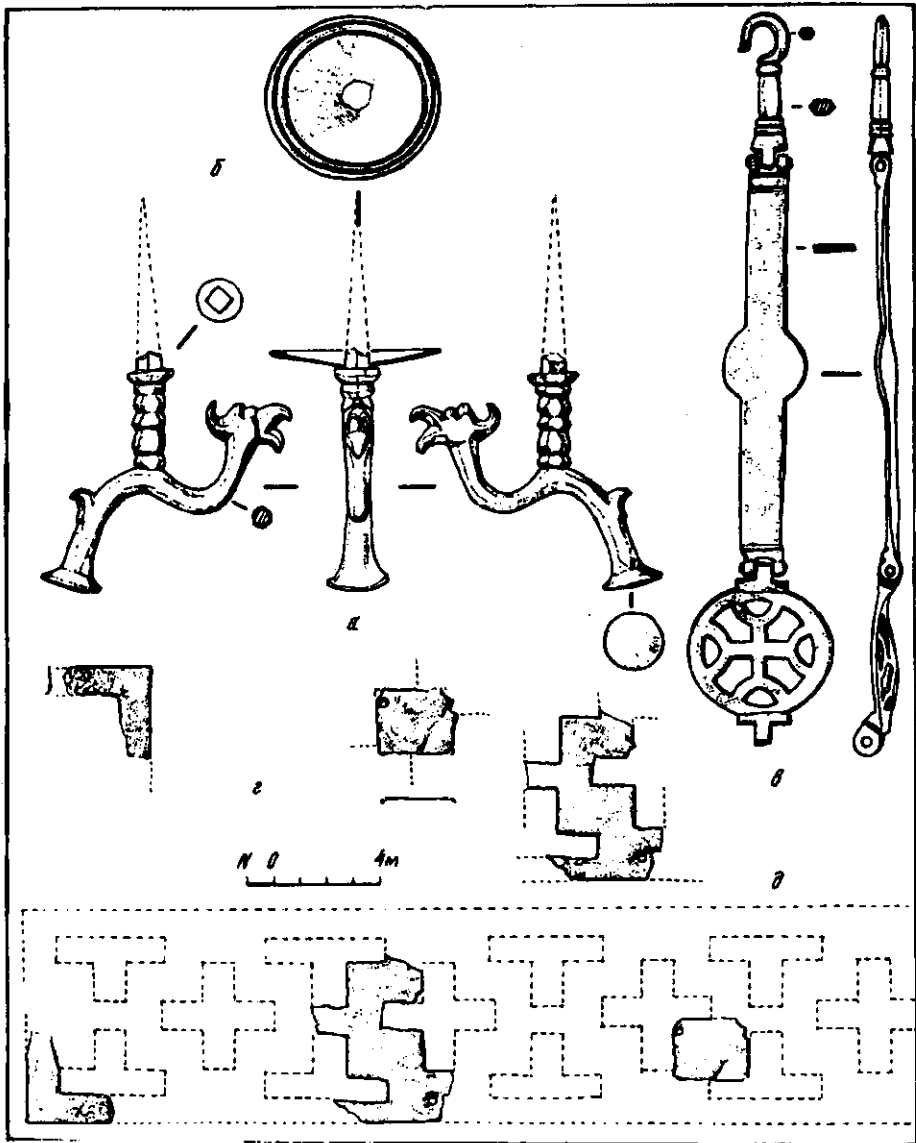

Рис. 2. Переяслав-Хмельницький. Воскресенська церква. Деталі хорусу.
 а) бронзовий підсвічник; б) бронзова пластина; в) частина підвісного вертикального кріплення хорусу; г) фрагменти мідних пластин з прорізним орнаментом; д) реконструкція частини прорізного орнаменту.

боків. Шурфи закладені на 0,2 м нижче підшови фундаментних ровів храму. Дослідженням виявлено, що фундаменти прокладені за трьома поздовжніми і чотирма поперечними вісями і під апсидами. На перехресті поздовжніх і поперечних фундаментів, всередині храму, розміщуються шість стовпів. Глибина фундаментних ровів 1,12–1,20 м. Фундаменти муровані з яшадника (канивського пісковика) на вапняному розчині з незначною домішкою цем'янки. Цем'янка досить крупчастої фракції і тому розчин позбавлений звичайно властивого йому рожевого відтінку. По висоті фундаментні камені розподілені так, що в нижній частині закладено дрібніші, а у верхній — більші. Фундаменти ширші від стін лише на 10–15 см і тому не мають відмостки.

Привертає до себе увагу своєрідність кладки фундаментів на відрізках між західною парою стовпів і західною стіною храму. В цих місцях кам'яна кладка піднімається на висоту до 0,50–0,55 м від підшови. Вище йде шар будівельної жорстви. На підставі старанного вивчення даних ділянок підтвердилось припущення М. К. Каргера, що вони є одночасними з усім масивом підмурку. Виняток становить вибита в значно пізніший час кладка фундаменту між північно-західним стовпом і північною стіною. Місця вибоїв заповнені будівельною жорстю.

Одночасно з архітектурно-археологічними дослідженнями храму велась геологічна розвідка даної території. При бурінні свердловини в центрі підсклепінного квадрата на глибині 6 м виявлено будівельний матеріал давньоруських часів і залишки людських кісток. Треба відзначити, що під час робіт 1985 р. в центрі підсклепінного квадрата стався провал землі; провал мав ідеально круглу форму діаметром біля 3 м. Це дає підставу припускати, що під Воскресенською церквою в давньоруський період пролягали якісь підземні комунікації, можливо, сполучаючи окремі будівлі, що входили в ансамбль монастирського храму.

Зовні північної і південної стін Воскресенської церкви, а також біля її абсид виявлено 9 поховань. Антропологічний розгляд матеріалу показав, що поховані особи чоловічої статі віком від 30 до 50 років. Згідно з індивідуальним аналізом черепів, переважало індо-дніпровський тип, мезогнатний і доліхокранний, що переважав у давніх індо-арійців України, частково асимільованих слов'янами в південних і південно-східних районах Київської Русі.⁵ Цікаво, що знайдена група кістяків дуже подібна до переяславської серії з розкопок Д. Я. Самоквасова⁶ (Табл.).

Таблиця

ІНДО-ДНІПРОВСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ТИП В СКЛАДІ ДЕЯКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОПУЛЯЦІЙ

	Поздовжній	Середньовічні слов'яни XI–XIV ст.					Індоарії IV ст. П тис. до н.е. басейн р. Інд, Тімар- гарха
		Переяслав, дослідження:					
		В. Шер- баковсь- кого	В. Хар- ламова	Д. Само- квасова	Басейни Десни й Сожа	р. Псьол с. Камін- не	
1.	Поздовжній діаметр	187,1	188,0	184,4	183,6	191,5	190,2
2:1.	Черепний показник	73,2	73,4	73,6	73,9	70,4	69,4
17.	Висотний діаметр	136,3	138,0	134,1	135,4	140,2	136,0
45.	Ширина вилиць	131,8	128,5	132,2	132,0	131,2	133,0
48.	Верхня висота обличчя	69,9	69,5	71,8	69,2	72,8	70,2
48:45.	Верхньолицевий показник	53,0	54,1	54,3	53,0	55,4	51,9
54:55.	Носовий вказівник	49,8	52,1	51,8	51,0	49,5	46,5
72.	Загальний лицевий кут	85,1	мезогнатний	82,7	81,8	83,8	82,7
73.	Зігомасиллярний кут	—	123,0	126,9	125,6	123,9	121,7
74.	Кут авеолярної частини	—	мезогнатний	77,7	74,7	74,6	78,7
75/1.	Кут виступу носа	30,1	великий	29,3	28,0	30,8	30,0
Д:ДС.	Дакріальний показник	—	60,1	60,4	59,5	54,3	72,0
:С.	Симотичний показник	—	48,8	54,5	52,4	42,7	58,6
	Кількість черепів	27	2	11	63	14	9
Переважуючий антропологічний тип дунайсько-дніпровський індо-дніпровський							

* Антропологічні дослідження проведені старшим науковим співробітником ІА АН України В. Д. Дяченком.

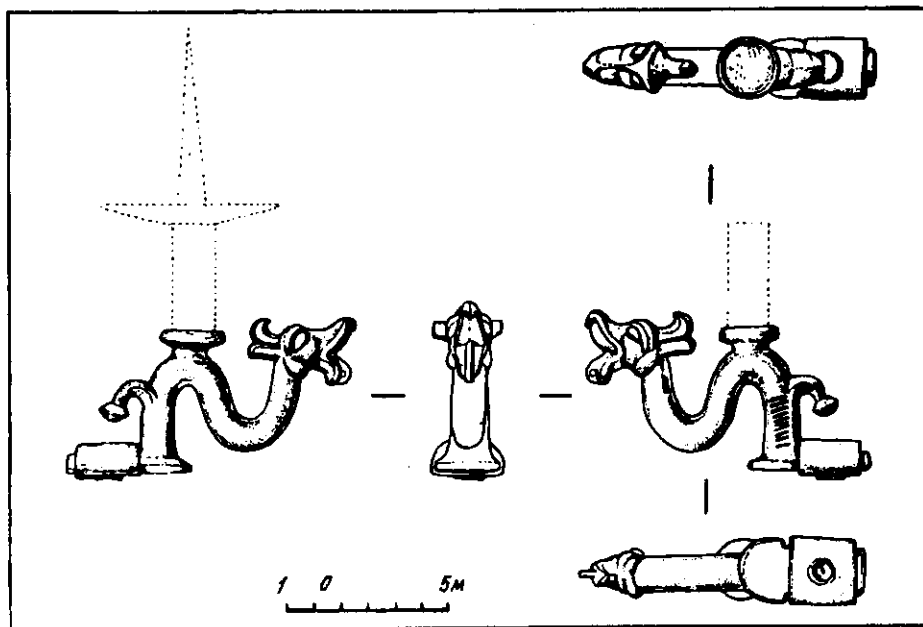

Рис. 3. Бронзовий підсвічник, знайдений в Митрополичому саду Києво-Печерського монастиря.

В похованнях не було знайдено жодного предмета, крім цеглин, покладених під голови похованих. Цеглини під головами — важлива деталь, яка свідчить, що поховані належали до чернечого сану. Подібний тип поховань ми виявляли, зокрема, під час дослідження Успенського собору Києво-Печерського монастиря 1986 р.⁷ Відкриті поховання навколо Воскресенської церкви дозволяють сміливо атрибутувати її як монастирський собор, що правив усипальнею. З виявлених при розкопках знахідок великий інтерес викликають фрагменти бронзового хороса — п'ять уламків мідних пластин, литий підсвічник у формі стилізованого змія, кругла бронзова пластина з отвором всередині, частина підвісного вертикального кріплення хороса (рис. 2).

Литий бронзовий підсвічник має вигляд стрижня, слабо вигнутого в формі латинської букви S, з діаметром у верхній частині 6 мм. Загальна довжина підсвічника 75 мм. Один нижній потовщений кінець стрижня має круглу форму, сплюснену при основі, діаметром 19 мм. Він призначався для кріплення підсвічника до конструкції хороса. На 25 мм вище основи, з зовнішнього боку стрижня, знаходиться невеличке слабовигнуте відгалуження — «хвіст змія». На вершині вигину прикріплена кругла в плані підставка висотою 37 мм у вигляді чергування попарно біко-нічних і бочкоподібних елементів. На вершині підставки знаходилось квадратне в розрізі кріплення для свічки і сегментоподібна чашечка підсвічника, виготовлена з бронзової пластини діаметром 64 мм і товщиною 1 мм. В центрі чашечки зроблено отвір для кріплення до підставки. Другий, верхній, кінець стрижня підсвічника, оформлений у вигляді опуклої голови тварини, що має ззовні два загнуті до низу гачкуваті відростки у вигляді розкритого дзьоба. З внутрішньої (задньої) сторони один гачкуватий відросток загнутий до верху (чубок). Вся голова тварини ви-точена з розплющеного бронзового стрижня.

Частина підвісного вертикального кріплення хороса складається з трьох ланок, з'єднаних між собою завісами. Центральна частина становить собою пласку пластину довжиною 162, шириною 15 мм, при товщині 115 мм, прямокутну в плані. В центрі її, з обох боків, розміщені овальні розширення, що створюють загальне враження кола, діаметром 30 мм. На обох кінцях пластини вдавлені пази для рухомого з'єднання з іншими лапками. З одного боку до пластини кріпиться лапка у вигляді овалного стрижня з гачком на кінці. Стрижень оформлений двома рельєфними обідками при основі кріплення до центральної частини і одним валиком біля основи гачка.

На кінці стрижня зроблено загнутий виступ з отвором, що входить в паз центральної пластини для шарнірного сполучення з нею. До протилежного кінця центральної пластини приєднано таким же чином (завісою) кріплення — лапка у вигляді круглої пласкої пластини діаметром 53 і товщиною 1,7 мм. Пластина оформлена суцільним орнаментом і становить вписаний в коло хрест з роздвоєними раменами.

Знайдено також п'ять фрагментів мідних пластин товщиною 2 мм, ймовірно, від частин хо-

роса. Два фрагменти являють собою частини наскрізного прорізного орнаменту, що дозволяє зробити реконструкцію частини орнаменту у вигляді послідовного чергування хрестів і напіахрестів.

Таким чином, всі вищезгадані елементи — деталі хороса, що оздоблював, можливо, інтер'єр Воскресенської церкви. Аналогічний хорос знайдений в руїнах храму-усипальниці і в Переяславі-Хмельницькому в 1953 р. (керівник М. К. Каргер)⁸, а підсвічник в формі змія близький за стилістикою до підсвічника, виявленого в процесі археологічних досліджень в Митрополічному саду Києво-Печерського монастиря в 1988 р. (керівник В. О. Харламов; рис. 3).⁹

На підставі аналізу архітектурних форм, своєрідності будівельної техніки храм Воскресіння можна датувати першою половиною XII ст. Техніка різноверстового мурування «опус ізодос» виникла в церковній архітектурі Стародавньої Русі уже в 20-х рр. XII ст., і була поширена протягом XII ст. В тому періоді створювався новий тип тринефного шестистовпного однокупольного храму, на зразок Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Варто відзначити, що за своїми пропорціями в плані (відношення довжини до ширини 3:2) Воскресенська церква цілком відповідає пропорції Успенського собору.

В храмі яскраво виявились особливості, властиві переяславській архітектурно-будівельній школі, зокрема в незвичній конфігурації опорних стовпів, в плоских лопатках на фасадах. В будівельній техніці привертає увагу відсутність дерев'яних субструкцій під фундаментами храму, використання плінфи з характерними для переяславської будівельної справи паралельними і хвилястими розчісами з пастелистого боку.

Будівництвом монастирського храму Воскресіння відзначений заключний етап у розвитку переяславської архітектурно-будівельної школи. В цей період відбувається різкий поворот до київських форм і типів церковної архітектури, інтеграція їх з місцевим досвідом архітектурного формоутворення. На жаль, Воскресенська церква є, як відомо нам на сьогоднішній день, останньою тогочасною пам'яткою, і тому вивчення шляхів подальшого розвитку архітектури Переяслава повинно стати предметом наступних досліджень.

Примітки

¹ Каргер М. К. Памятники древнерусского зодчества в Переяславе-Хмельницком. // В сб.: Зодчество Украины. — К., 1954. — С. 271–296.

² Каргер М. К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг. // СА. — М., 1954. — Т. XX. — С. 7, 8; Асеев Ю. С., Сикорский М. И., Юра Р. А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславе-Хмельницком // СА. — М., 1967. — С. 209.

³ Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // Археология СССР. Свод археологических источников. — Л., 1982.

⁴ Харламов В. А. Отчет о раскопках памятника древнерусской архитектуры нач. XII в. Трапезная Киево-Печерского монастыря // Научный архив ИА АН УССР. — 1985.

⁵ Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М., 1986.

⁶ Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях церкви Воскресения XII в. в Переяславе-Хмельницком Киевской обл. // Научный архив ИА АН УССР. — 1990. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северной Черниговщины. — М., 1917.

⁷ Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Успенского собора Киево-Печерского монастыря, проведенных в 1986 г. // Научный архив ИА АН УССР. — 1987.

⁸ Каргер М. К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг. // СА, 1954. — Т. XX. — С. 16.

⁹ Харламов В. А., Могильовський В. Нові лаврські знахідки // Образотворче мистецтво. — 1989. — № 5. — С. 21, 22.

Одержано 27.02.91